

Төрәлі ҚЫДЫР

ХАРАЗМИ «МАХАББАТНАМАСЫНДАҒЫ» ҒАШЫҚТЫҚ ӘЛЕМ

Автор делает содержательный анализ о суфийских и некоторых других терминах из «Мухаббатнаме» Хорезми написанного в период Золотой Орды.

Yazar bu makalesinde Altın Ordu döneminde ortaya çıkan Horezminin "Muhabbatname sindeki" tasavvufi terimler tedkik etmektedir.

ХАРАЗМИ «МАХАББАТНАМАСЫНДАҒЫ» ҒАШЫҚТЫҚ ӘЛЕМ

XIV ғасырда дүниеге келген әдеби мұраларымыздың бірі – Харазмидің “Махаббатнамасы”. Ғасырлар қойнауынан жеткен бұл жазба жәдігерге деген қызығушылық өткен ғасырдың алғашқы жартысында арта түсті. Соның нәтижесінде әдеби жәдігерді зерттеуде біршама жұмыстар атқарылды. Солардың қатарында В.В.Баргольд, А.Н.Самойлович, Дж.Клосон, А.М.Щербак, Ә.Нәжіп, А.Старостин, Т.Жалолов, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, М.Томанов, І.Кеңесбаев, Ә.Керімов секілді ғалымдар Харазми шығармасын әдеби һәм тілдік тұрғыдан зерттей білді. Әсіресе, А.Қыраубаева, Ә.Дербісәлин, М.Жармұхамедов, Ә.Күмісбаев сияқты ғалымдардың осы саладағы ізденістерін ақын мұрасын ұлттық дүниетаным тұрғысынан насихаттаудағы соны еңбек деуге болады. Сондай-ақ, бұл аталған ғалымдардан басқа, “Махаббатнама” туралы зерттеулер түркі халықтарының әдебиет тарихына арналған томдарда, жекелеген ғалымдардың монографияларында, сондай-ақ ғылыми басылымдарда да бірнеше рет жарық көрді.

Десек те ғалымдар назарын тарта білген бұл шығарманың бар күшіясы ашылды деуге әлі ерте. Зерттеулерде бұл әдеби жәдігердің XIV ғасырда (анығы 1353 жылы) Сыр жағасында жазылғандығы көп айтылғанымен де, шығарма авторы туралы толық мәлімет жоқтың қасы. Бүгінгі ғылымға оның, тек Харазми деген атпен ғана қалам тербегені ғана белгілі. Түрколог Ә.Нәжіп шығармадағы “Сүйінсін пенде Харазми Рауани” деген жолға сүйеніп, автордың Рауани деген де тахаллусы болғанын айтады [1. 10]. Сондай-ақ ол Харазми атты лақап аттың Хожәндидің “Ләтафатнамасында”, Сәйф Сарайдың “Түлістан бит-түркиінде” де кездесетіндігін, “Наһжул Фарадис” атты шығарманы жазған автордың да осы атпен аталатынын айтып, олардың “Махаббатнамаға” қатысы болмады ма екен деген ой тастайды [1. 11]. Десек те, орта ғасырларда ғылым мен білімнің кеніші болған Харазм аймағында бір емес, бірнеше ғалым-ғұламалар мен ақын-шайырлардың өмір сүргендігін ескерсек, шығарма муаллифі хақындағы зерттеулер әлі де тереңірек қарастыруды қажет етері анық.

Харазми “Махаббатнамада” бұған дейін парсы тілінде бірнеше туындылар жазғанын (Көңіл бахрында көп гауһарларың бар, Ішінде парсы

дәптерлерің бар), оның пайырлық шеберлігін тани білген Ақ Орда әмірлерінің бірі - Қоңырат руынан шыққан Мұхаммед Хожабек [2. 57] өзі туралы шығарма жазып беруді өтінгенін (Тілермін кім біздің тіл бірлө пәйда, Кітаби әйласаң бу қыш қатым да), соның нәтижесінде осы жәдігердің дүниеге келгенін баяндайды. Осылайша өз заманының белді бектерінің бірінен ұсыныс алған ақын шығармасын сол кездегі Шығыс мұсылман әдебиет үрдісіндегі “нама” дәстүрімен жазып шыққан. Харазмиден кейін осы жанрмен қалам тербеу түркі ақындарының арасында дәстүрге ұласып, XIV-XV ғасырларда “Махаббатнама” үлгісінде бірнеше шығармалар дүниеге келді һәм түркі сөз өнерінің аясы кеңейе түсті.

“Махаббатнамадағы” әуелі, Алла атына, пайғамбар затына айтылған ұлықтау-мадақтаулар мен шығарма соңында Жаратушыға жалбарынған мінажаттан шығарманың композициялық құрылымының сол дәуірдің әдеби тынысына толығымен бағынғанын аңғарсақ, ақынның ғашық пен мағшүк бейнесін суреттеу арқылы ұлы махаббат тақырыбын сәтті аша білгенінің куәсі боламыз. Екі ғашықтың арасында бір-біріне жолданған наз-тілектер мен ішкі сезімдердің астарланып, жұмбақталып берілуі, кейде арнайы ұғымдармен көмкерілуі, автор көтерген мәселенің басты ұстыны иләһи ғашықтықта жатқандығынан хабар береді. Онысы түсінікті де. Себебі ақын өмір сүрген кезең, яғни XIV ғасырдағы діни үгіт-насихат, негізінен, сопылық дүниетаным тұрғысындағы тариқаттар тарапынан жүргізіліп, қоғамдағы пайқы мен дәруіштердің орны нақтыланған уақыт болатын. Тасаууф саласына қатысты жазылған еңбектердің басым бөлігі де осы кезеңге тиесілі екендігі белгілі. Өз заманының жырын жарлаған Харазмидің де тариқат тізгінін ұстамаса да, белгілі бір дәрежеде осы іліммен нәпсі тәрбиелегенін аңғару қиын емес. Олай деуімізге себеп, ақынның шығарма соңында өзінің хәлін баяндап:

خرابت ایچره مسجده یریم بار
کیم اوش هم رندمین هم پارسامین

[3. 44/163]

деген жолдар мысал бола алады. Ол «Харабат ішінде ... жерім бар, ...рендшін һәм парсамын», деп өзінің жағдайынан хабар береді. Осындағы «харабат», «ренд» және «парса» сөздерінің сопылық дүниетанымда өзіндік терең мәнге ие екендігі белгілі:

Харабат – сөздікте қираған, бұзылған жер деген мағына бергенімен де, сопылық дүниетанымда «шарапхана, «мейхана» деген ұғымдарға ие. Сондай-ақ, сопының бүтіндей фәна болуы да харабат деп аталады. Ал, сопылықтағы шарап пен мейдің ғашықтық шарабы екенін ескерсек, «шарапхана», «мейхана» дегеніміз сопының Жаратушымен қауышатын, нәпсі тәрбиелейтін орны болмақ. Сондықтан да Харазми өз шығармасының бірнеше жерінде көңілдегі қайғы-мұңды шараппен жууды ұсынады. Оны кейде «мей», «баде» деп берсе, кейбір жерде «жам» деген ұғыммен жеткізеді. Әр хаттың соңында келіп отыратын үш-төрт бәйітті мәснәуиде қайталанып

келіп отыратын «сақидан шарап сұрау» жолдары шайыр жүрегінің ғашықтық шарабына қаншалықты ынтықтығын көрсетсе, сонымен бірге ақын бойына қуат, илһамына шабыт беретін рухани күшке айналған.

Ал, ренд дегеніміз, діни түсінік бойынша шариғат шарттарынан білетұра бас тарту, яғни ертеңгі күнгі жауапкершілігін білсе де, Жаратушының амалдарын орындамау болса, сопылық дүниетанымда ғашықтық жолына түскен жанның бұл дүниенің алдамшы қызықтарынан қашып, тәркідүниелікке салынуы. Парса – күнәлі істерден бойын аулақ ұстау, пынайы діндарлық деген мағына береді.

Осындай рухани кемелдікке кенеліп, нәпсі тәрбиелеудің жолына түскен шайыр өзінің айтар ойын өлең сөзбен өрнектеп қана қоймастан, сонымен бірге өзінің сопылықтағы қай дәрежеде екенін де айтып өтеді. Харабат пен рендке қадам басап, парсалыққа тырысқан ақын шығармасының сопылыққа мәнге құрылуы, Алла мен пенде арасындағы ғашықтықтан, иләһи сырдан хабар беруінің мәні осында жатыр.

Әдетте, сопылық әдебиеттің басты ерекшеліктерінің қатарында, әуелі шығарманың идея-тематикалық жағынан ақынның иләһи ғашықтығы, яғни Жаратушының жамалына деген ынтықтығы бірінші кезекте тұрса, екінші, ондағы образдар мен сюжеттер, арнайы атаулар мен терминдер арқылы жүзеге асады. Шығыс мұсылман әдебиетінде, соның ішінде классикалық түркі жазба жәдігерлерінде кеңінен қолданылған сопылық терминдер (зікір, тарикат, мағришат, шариғат, хақиқат, сама, суфи, тәуәккул, сұхбат, захир, батин, фәнәфилла, халқа және т.б.) мен символдық яғни шартты түрде берілетін атаулар (сақи, мей, мейхана, шараб, гүл мен бұлбұл, ләйлі-мәжнүн, жәми жәм, шам мен пәруана) терең һәм астарлы мәнге ие болып, өзіндік терминдер жүйесін құрайды. «Махаббатнамада» да сопылық астары бар сақи, жәми жәм, пәруана (көбелек) мен шам, гүл мен бұлбұл секілді бірнеше образдар кездесіп отырады. Мысалы:

اگر پروانه جان بر کف ندارد
بگرد شمع گردیدن ندارد

[3. 32/175]

Немесе:

جهاندا سلطنت قول لار بيلا خوش
چمن نيک گل لاري بلبل بيلا خوش

[3. 5/202]

Бірінші өлең жолдарындағы көбелек (пәруәнә) мен шам, екінші бәйіттегі бұлбұл мен гүл секілді ұғымдардың мажази (дүниелік) ғашықтыққа қарағанда, мистикалық жағы басым. Көбелектің шамға, бұлбұлдың гүлге ынтықтығының астарында пенде мен Жаратушы арасындағы қарым-қатынас суреттелген.

Харазми де өзге сопы шайырлар секілді ғашық ақын. Ол осы жолда бақ пен бостандарда ұшып сайрағысы келеді (*Сенің ышқыңда сайрағға*

Харазми, Бүгін әлемде бір бостан жоқ, ей жан). Ғашықтықта бүтіндей жоқ болғысы келеді (Сенің ышқыңда Харазми жоғалды). Мұндай жолда ғашық

болу – кез-келген сошының арманы. Себебі ғашықтық жолдың жемісі – фәна, яғни негізгі ақиқатқа жеткізеді.

كرشمه بيرا عاشق اولتورور سيز
سيز اولتورگان كيشي اولكايمو هرگز

[3. 44/163]

Немесе:

بيز نيك مذهب تا عاشقلارني سيز لار
اگر اولتورسانكيز تاوان يوق اي جان

[3. 41/166]

деп жырлайды Харазми. Мұнда сошылық шарттардың бірі - өлместен бұрын өл, қағидасы берілген. “Муту қәблә ән тәмуту” яғни “Өлместен бұрын өл” деген - Алла жолында һауаи нәпсіні өлтіру, фәни дүниенің алдамшы нәрселерінен бас тарту. Себебі іштегі нәпсі өлмейінше, сошы ғашық болмайды. Осы жолда сошылар Жаратқанның жіберген кез-келген сынағына төзуге де дайын (Жападан еңіремес бұл жолда ғашықтар).

Сошылық жолдағы махаббат - сыр. Иасауи, Бақырғани, Аттар, Мәуләуи секілді Хаққа ғашықтардың бәрі де махаббаттың сыр екенін жырлаған. Харазми де Мұхаммед пайғамбардың махаббатпен Алланың сүйіктісіне айналғанын айта келе:

محبت تين تو غار مينك تورلي اسرار
كونكول اسراريني جان بيرله اسرار

[3. 27/180]

яғни «Махаббаттан туады мың түрлі әсрар (сырлар), Көңіл әсрарын жан бірлө асырар», -деп, махаббаттың түбі сыр екенін жазады.

Харазмидің «Махаббатнамасында» таза сошылық шығармалардағыдай тариқат пен хақиқат мәселелері ашып айтылмағанымен де, іштей сошылық астар алған. Ақынның сұлу сымбатты суреттеуінің астарында Хақтың жамалы жасырынған. Мұндай шығармалар сошылық әдебиетте мазхар деп аталып, Жаратушының. Мұндай әдеби жәдігерлерде ақынның негізгі айтар ойы тұспалданып, барынша астарланып беріледі. Осы жәдігерді діни тұрғыдан зерттей білген А.Ахметбекова: “Егер де Хорезмидің “Мухаббатнаме” дастанын сошылық әдебиет тұрғысында талдасақ, ақын шығармашылығының жабулы жатқан жаңа қырлары ашылары сөзсіз”, - деп, ақын мұрасының бар сыры сошылық дүниетанымда жатқанын жазған [4. 39]. Сондықтан да Харазми шығармасындағы ұғымдар мен атаулардың түшкі мәнін жете меңгерместен, ақынның айтпақ ойын түсіну тіптен мүмкін емес.

Орта ғасырлық түркі жазба әдебиетінің бар құндылығы осында десек артық айтқандық болмас.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мухаббат-наме /Текст, транскрипция, переводы и исследование/. Москва, 1961.
2. Ә.Нәжіп. Мұхаммед Хожабекті 1357-1359 жылдары Алтын Орда билігі атынан Мәскеуге елші болып барған Хожабек Мұхаммед екеуі бір адам болуы мүмкіндігін жазады. Қараңыз: “Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века”, Туркестан, 2004.
3. Оғыз-наме. Мұхаббат-наме. (Аудар: Ә.Дербісәлин, М.Жармұхамедов, Ө.Күмісбаев). Алматы, 1986.; Р.Исламов. Алтын Орда һәм мәмлүкләр Мисыры: язмаа мирас, мәдәни бағланышлар. Казан, 1998. 53-бетте.
4. Ахметбекова А. “Мухаббатнаме” дастанының сопылық мәні. // ҚазҰУ-нің хабаршысы. Шығыстану сериясы, №1 (18). Алматы, 2002. 35-39 бб.

RESUME

Т.Қудыр (Turkistan)

The Lover's World in «Makhabbatname» by Harazmi

The article deals with the suphist and other terms from «Makhabbatname» by Harazmi written in the period of Golden Horde.